

Standard Oil og monopolkapitalismens inntog i Norge, 1890–1935

Standard Oil and the coming of monopoly capitalism in Norway, 1890-1935

Pål Thonstad Sandvik

Professor ved Institutt for moderne samfunnshistorie, NTNU

Ph.d. 2008

paal.sandvik@ntnu.no

Espen Storli

Professor ved Institutt for moderne samfunnshistorie, NTNU

Ph.d. 2010

Espen.storli@ntnu.no

Sammendrag

I tiårene omkring 1900 var amerikanske Standard Oil verdens mest omstridte bedrift. Standard var uten sammenligning verdens største oljeselskap og hadde monopol eller tilnærmet monopol i mange land, deriblant i Skandinavia. Selskapet var kjent for sine aggressive forretningsmetoder, og for mange ble det selve symbolet på moderne stordrift og monopolkapitalisme. Denne artikkelen utforsker når og hvordan Standard bygget opp sin markedsmakt i Norge, og hvordan det etter hvert ble utfordret av andre oljeselskaper. I tillegg undersøkes myndighetenes håndtering av monopolet. I hvilken grad forsøkte norske myndigheter å regulere og begrense Standard og de andre oljeselskapenes markedsmakt?

Nøkkelord

oljehistorie, næringslivshistorie, kartell, markedsmakt, demokratisk kapitalisme, venstrekapitalisme

Abstract

In the decades around 1900, Standard Oil was the world's most controversial company. Globally, it was beyond compare the largest oil company and it enjoyed monopoly power or close to monopoly power in many parts of the world. Standard Oil was also notorious for its aggressive business methods and it became a symbol of modern monopoly capitalism. This article examines how Standard Oil came to dominate the Norwegian market, and how its monopoly was challenged by other companies. The article also analyses how Norwegian authorities attempted to regulate and limit the market power of Standard and the other oil companies.

Keywords

oil history, business history, cartels, market power, democratic capitalism

Da Halvdan Koht skrev en bok om amerikansk samfunnsutvikling i 1910, viet han et helt kapittel til Standard Oil, verdens mektigste oljeselskap. Selskapet representerte en ny form for kapitalisme, skrev Koht; denne kapitalismen «har vakse fram med ei so fælsleg ei magt, so han no alt har yvertake i heile næringslive». Under arbeidet med boka var Koht på studiebesøk i USA. Standard var da tiltalt for grove brudd på amerikansk konkurranselovgivning. Koht satt på tilskuerbenken i amerikansk høyesterett og fulgte deler av prosessen mot selskapet. Manuskriptet gikk i trykken før dommen falt. Koht forutså at Standard muligens kunne bli dømt for sine forseelser, men i så fall trodde han ikke at dette ville få noen alvorlige implikasjoner for selskapet. «Dertil er den økonomiske magta [...] alt for sterk, og kunstige lovband kann ikkje halde.»¹ Kohts profeti kunne naturligvis leses som en underforstått advarsel. Dette næringslivssystemet kunne komme til Norge. Som i USA kunne storselskapene bli mektigere enn staten.

Koht gjorde sine lesere oppmerksom på at Standard for lengst var etablert i Norge, om enn gjennom datterselskaper med norsk klingende navn. Koht gikk ikke nærmere inn på dette, men disse selskapene hadde langt på vei klart å monopolisere det hjemlige markedet. Petroleum ble i første omgang mest brukt som lysolje, fra omkring 1905 også som drivstoff for fiskeflåten og deretter som energibærer for kjøretøyer og oppvarming. Salget økte raskt, og de norske Standard-selskapene ble meget lønnsomme.

I Norge representerte Standard og lignende storselskaper noe fremmed – i form av sin størrelse, sine produkter og sin transnasjonale forretningskultur. Spørsmålet i det følgende er hvorvidt Koht fikk (litt) rett i sin profeti. I hvilken grad kunne staten kontrollere eller styre slike selskaper? Det har i tradisjonen etter Francis Sejersted vært en utbredt forestilling om at Norge har hatt en særegen form for kapitalisme, det han kalte «demokratisk kapitalisme».² Med dette begrepet mente ikke Sejersted at kapitalismen ble demokratisk i streng forstand, men at norske politikere brukte demokratiet til å påvirke spillereglene i økonomien. Man har hatt en politikk og en næringslivstradisjon som har bidratt til å styrke småbedrifter, offentlig eierskap og dempe misbruk av økonomisk makt. Rune Slagstad har på sin side brukt begrepet «venstrekapitalisme» om omtrent samme fenomen.³ Poenget hos begge er at man fikk en politisk organisering av næringslivet som var særnorsk, og som sprang ut landets egne politiske, økonomiske og kulturelle tradisjoner. Det man kan legge til, er at det demokratiske og det nasjonale perspektivet gjerne fløt sammen. Kulminasjonen av den «demokratiske kapitalismen» og «venstrekapitalismen» kan sies å ha kommet med konsepsjonslovene som ble vedtatt i årene 1906–17 og trustloven fra 1926. Disse lovene hadde som viktigste formål å sikre nasjonal økonomisk uavhengighet, utøve demokratisk kontroll over landets naturressurser og hindre misbruk av markedsrett. Utenlandske selskapers innflytelse over norsk næringsliv skulle reduseres.

Standard var ikke interessert i vannkraft, mineraler eller skogressurser. For norske myndigheter kom like fullt selskapet til å representere en utfordring i kraft av sin størrelse, utenlandske eierskap og markedsdominans på et samfunnsmessig viktig område. Problemet – sett fra et norsk reguleringsperspektiv – var at Standard og mesteparten av oljeindustrien for øvrig var transnasjonal. Olje ble i denne perioden kun utvunnet et begrenset antall steder på jorden. Oljekildene, og i enda større grad videreforedlings- og distribusjonssystemene, var eid av noen få store selskaper. Den første problemstillingen vi vil analysere, er

1. Koht 1910: 7–19. Sitatene er fra s. 7 og 19.

2. Sejersted 1993.

3. Slagstad 1998: 134–162.

hvorfor det ble slik – også i Norge. Hvordan bygget Standard opp sin markedsposisjon? Når og hvordan ble det utfordret av andre selskaper? Den andre problemstillingen er i hvilken grad og hvordan norske myndigheter forsøkte å regulere og begrense Standards og de andre oljeselskaperens markedsrett.

Standard var et spesialtilfelle i kraft av sin størrelse, men det representerte samtidig et mer omfattende økonomisk fenomen i tiårene omkring 1900, nemlig at internasjonale selskaper ble stadig viktigere. Teoriene om «demokratisk kapitalisme» og «venstrekapitalisme» er basert på en metodologisk nasjonalisme, det vil si en nasjonal fortolkningsramme.⁴ Artikkelen søker ikke å motbevise disse teoriene, heller tvert imot: Vi tror de langt på vei gir en dekkende beskrivelse av norsk økonomi. Imidlertid er det et åpent spørsmål i hvilken grad den norske formen for kapitalisme kunne påvirke et globalt selskap som Standard. Den norske økonomien var som kjent svært utadvendt. Mens det finnes bindsterke historiske bokverk om eksportsektoren, vet vi mindre om hvordan importsektoren var organisert. En ukjent andel av importen foregikk i regi av multinasjonale selskaper, hvorav enkelte hadde betydelig markedsrett, et fenomen som i liten grad er undersøkt. En studie av oljemarkedet vil derfor analysere norsk politisk økonomi fra en ny vinkel. I hvilken grad var det mulig å regulere markedsretten i importsektoren? Var det rett og slett store deler av kapitalismen som vanskelig lot seg «demokratisere» innenfor nasjonalstatens rammer?⁵

Standard Oil

Standard Oil fikk på begynnelsen av 1870-tallet en dominerende posisjon i amerikansk oljeindustri. Grunnleggeren, John D. Rockefeller, skapte et uhyre effektivt og innovativt selskap. Han så tidligere enn noen annen viktigheten av å kontrollere det man kan kalle kommandohøyden i oljeindustrien, det vil si raffinering-, transport- og salgsløpet. Rockefeller hadde dessuten en eksepsjonell evne til å finne svake punkter hos sine konkurrenter. Metodene var mange og inkluderte dumpingsalg, blokkering av distribusjonskanaler og bestikkelser, men også diplomatiske midler. Harde konkurrenter kunne kjøpes ut og forvandles til aksjonærer og alliansepartnere. I sin biografi om Rockefeller skriver Ron Chernow at han var

capable of extraordinary ferocity in compelling submission from competitors. Yet, Rockefeller didn't apply this pressure lightly and preferred patience and reason – if possible – to terror. [...] The creation of Standard was often less a matter of stamping out competitors than seducing them into cooperation.⁶

Med sin voksende monopolrett og harde forretningsmetoder ble Standard svært kontroversielt. Motstanden mot Standard bidro sterkt til at den amerikanske kongressen i 1890 vedtok den såkalte Sherman Antitrust Act. Denne loven var rettet mot truster (karteller og storselskaper) som underminerte den frie konkurransen. Etter en langvarig rettsprosess,

4. Her må det bemerkes at Sejersteds analyse var inspirert av en bred lesning av internasjonal litteratur.

5. Artikkelen bygger på kilder fra en rekke arkivskapere: Vestlandske Petroleumscompagni, Østlandske Petroleumscompagni, Norsk-Amerikansk Petroleumscompagni, Vallø oljeraffineri og Norsk Brændselolje, som finnes ved Statsarkivet i Stavanger. Det bevarte arkivmaterialet fra selskapene er begrenset, men det gir likevel informasjon om viktige utviklingstrekk. Vi har brukt stortingsforhandlingene og arkivene fra Handelsdepartementet og Trustkontrollen for å analysere den politiske behandlingen av oljeindustrien. Det finnes et rikt kildemateriale fra DDPA, men her har vi kun hatt anledning til å se på utvalgte deler av arkivet. Vi har også konsultert arkivet etter Standard Oil i Austin, Texas, men der var det få kilder om Skandinavia bevart.

6. Chernow 2004: 162.

som altså Koht bivånet deler av, ble Standard i 1911 dømt for en serie lovbrudd. Det ble tvangsoppdelt i 34 ulike selskaper slik at monopolet forsvant. Dette gjaldt vel å merke bare innenlands i USA. I resten av verden ble all virksomhet videreført gjennom Standard Oil of New Jersey, et selskap som senere ble kjent som Esso eller Exxon. I så måte fikk Koht i hvert fall litt rett i sine profetier.

Standards markedsdominans og konflikter med amerikanske myndigheter er velkjent fra tidligere forskning.⁷ Selskapets internasjonale historie er mindre utforsket. Standard orienterte seg tidlig mot markedene utenfor USA. I starten solgte Standard parafin i tønner til grossister i Europas havnebyer og lot disse besørge det lokale salget. På 1880-tallet fikk imidlertid Standard økt konkurranse fra selskaper som solgte olje fra nye produksjonssteder, først fra det russiske imperiet, deretter fra Romania, østerriksk Galicia og nederlandsk Ostindia. Mye av den russiske oljen ble kontrollert av Nobel-brødrene og Rotschild-familien. Begge disse grupperingene var ressurssterke. De gjorde som Standard alt hadde gjort i USA. De investerte i raffineringsevne og distribusjonsapparat for å sikre seg adgang til og kontroll over markedene i Vest-Europa.⁸

Standards mottrekk kom i årene omkring 1890. Selskapet konsentrerte innsatsen om Vest-Europa og søkte lokale partnere, ofte fremtredende oljegrossister.⁹ Standard bidro med oljeprodukter og kapital, og europeiske partnere med lokal markedskunnskap og gjerne også politiske forbindelser. Omstruktureringen av oljehandelen innebar at de fleste av dem som ikke inngikk samarbeid med Standard, ble utkonkurrert. Tiden for uavhengig handel med oljeprodukter var så godt som forbi. Dette skjedde samtidig som at europeiske aviser fanget opp den amerikanske kritikken av Standard. Fra tidlig 1900-tall begynte derfor politikere i flere europeiske land å bekymre seg for selskapets økende innflytelse.

Standard Oil i Skandinavia

Standard Oils redskap i Skandinavia ble Det Danske Petroleum Aktieselskab (DDPA). Det var etablert av Danmarks største oljegrossister i 1888. I begynnelsen var DDPA et uavhengig importselskap, men i 1891 ble det lokket – eller kanskje tvunget – inn i Standards favntak. Standard investerte 200 000 dollar i DDPA til 135 % av pålydende aksjeverdi og fikk nesten en tredjedel av aksjene. Eierandelen ble senere utvidet flere ganger. De opprinnelige gründerne og deres sønner forble imidlertid aksjonærer og ledere i det danske selskapet. DDPA beholdt en vidtgående autonomi, men DDPA's styre måtte signere en erklæring om at det måtte søke «advice from Standard in important matters».¹⁰

Partnerskapet med Standard ble lønnsomt. Frem til 1891 hadde DDPA utbetalt ca. 10 % årlig utbytte på aksjene. I de påfølgende årene fikk DDPA og Standard et stadig sterkere grep om det danske og de skandinaviske markedene. På midten av 1890-tallet økte utbyttet i DDPA til 25 % og kom opp i hele 50 % av innbetalt aksjekapital i 1899.¹¹ Det var med andre ord ikke bare amerikanske Standard som tjente godt, det gjorde også DDPA's danske aksjonærer.

7. Se Sandvik & Storli 2020 for en oversikt.

8. Jonker & van Zanden 2007.

9. Hidy & Hidy 1955: 148.

10. Rigsarkivet i København, Det Danske Petroleum Aktieselskabs arkiv (heretter DDPA), Boks 3 Forhandlingsprotokol 1888-1913, møter 25.4. og 29.9.1891 og 5.10.1899. Sitatet er fra den siste kilden. Se også Schovelin 1914: 89–130.

11. DDPA, Boks 227 «DDPA 1921-1931 Statusoppgjør og historiske redegjørelser», Mappe «Major historical data DDP».

Sammen med en del ledende handelsborgere i Bergen etablerte DDPA i november 1890 det regionale salgsselskapet Vestlandske Petroleums Compagni (heretter Vestlandske).¹² Dette selskapet fikk hånd om markedet fra omkring Lindesnes til Grense Jakobselv. Vestlandske knyttet til seg kjøpmenn som fikk lokale eller regionale monopoler. I Trondheim fikk for eksempel grossererne Halvor Jenssen og Adolf Øien i utgangspunktet enerett på videresalg av petroleum i Nordmøre og Trøndelag. Begge fikk tilbud om å bli aksjonærer i Vestlandske. Både Jenssen og Øien ble svært velstående.¹³

DDPA ønsket også å inngå samarbeid med Kristianias ledende importører av petroleum og truet med «skarp konkurranse» hvis invitten ble avslått.¹⁴ Det største av disse Kristiania-firmaene, A. Hjort, ønsket å ta opp kampen, men ga opp da begge de nest største firmaene signaliserte at de uansett ville gå sammen med DDPA. Partene kom til enighet i november 1892, og selskapet Østlandske Petroleums Compagni (heretter Østlandske) kom i drift året etter. Selskapet overtok og utvidet Hjorts tankanlegg på Steilene utenfor Nesodden. Akkurat som DDPA ble også Østlandske meget lønnsomt. I en minibiografi om den ene av disse kristianiagrossistene, Fredrik Mørch-Reiersen, heter det at «[h]ovedinntektskilden var fra nu av utbyttet av aksjene i Østlandske, og disse gav ham inntekter nok for resten av livet».¹⁵ For Østlandskes del lå utbyttene i gjennomsnitt på 20–25 % av innbetalt aksjekapital mellom 1895 og 1914. I tillegg kom svært rause honorarer til direksjonen. I Vestlandske lå utbyttene enda litt høyere.¹⁶

Fra 1895 til 1899 etablerte DDPA tilsvarende regionale salgsselskaper i Sverige. Fremgangsmåten var den samme som i Norge, partnerskap med lokale forretningsfolk. I et av tilfellene ble navnet på et familieeid importfirma beholdt. De tre andre selskapene fikk navn som indikerte en stedlig tilknytning: Vestkustens, Skånska og Sydsvenska Petroleums Aktiebolag. Den reelle markedsmakten ble altså dekket til eller i hvert fall tonet ned.¹⁷

DDPA og dets regionale datterselskaper senket prisene på petroleumprodukter drastisk for å knekke konkurrentene eller tvinge dem til samarbeide. Det ser blant annet ut til at Standard Oil og DDPA kom til en forståelse med den viktige svensk-russiske Nobelgruppen.¹⁸ Mot slutten av 1890-tallet ble prisene på petroleum satt opp igjen, men ikke til gammelt nivå.¹⁹ I Danmark utnyttet DDPA sin dominerende markedsposisjon til å binde kjøpmennene til seg på langtidskontrakter. Dette gjorde det naturligvis vanskelig for konkurrerende oljeselskaper å komme seg inn på markedet. I DDPAs arkiv er det bevart enkelte kontrakter mellom selskapet og dets detaljister hvor de sistnevnte forpliktet seg til kun å kjøpe selskaps petroleum. Kjøpmennene måtte «nøiagtig» følge DDPAs prispolitikk. Selskapet sikret seg retten til enhver tid å kunne inspisere sine kunders regnskapsbøker. Hvis det viste seg at kjøpmennene hadde skaffet seg petroleum fra andre kilder, måtte de betale bøter, ikke til

12. Generalforsamlinger Vestlandske Petroleumscompagni (heretter VPC), stiftelsesmøte 20.11.1890.

13. Generalforsamlinger VPC 6.9.1892 og 1.9.1893. Styreprotokoll VPC 10.12.1913. Se også Bratberg 2018: 132 og 143.

14. Generalforsamlinger Østlandske Petroleumscompagni (heretter ØPC) 1892–1960, stiftelsesmøte 29.10.1892. Sitatet er fra Lange 1953: 6.

15. Lange 1953: 7.

16. Generalforsamlinger VPC og ØPC.

17. Sandvik & Storli 2020.

18. I arkivene etter Vestlandske og Østlandske har vi ikke funnet noen avtaler med Nobelgruppen, men i styreprotokollene nevnes det flere steder at Standards norske datterselskaper solgte Nobels produkter i Norge. Dette indikerer at det var en forståelse mellom de to grupperingene som regulerte konkurransen (eller mangelen på konkurranse) mellom dem.

19. Ljungberg 1969: 524–525; Klovland 2013: tabell A2-6. For Norges del skyldtes mye av prisnedgangen at tollene på petroleum ble fjernet.

DDPA, men til det lokale fattigvesenet eller andre veldedige formål.²⁰ Med veldedigheten unngikk DDPA å sitte med svarteper i tilfelle sinte kjøpmenn gikk til avisene med sin vrede over hvordan selskapet utnyttet sin markedsmakt.

I et senere tilbakeblikk berettet en av Østlandskes kontoransatte, Erling Angell, om en tilsvarende praksis i Kristiania. To av selskapets yngste ansatte fikk i oppgave å følge etter konkurrentenes parafinvogner. Målet var – som det het i firmaets interne sjargong – «å notere syndere som dyrket fremmede guder», det vil si kartlegge hvorvidt noen av Østlandskes forhandlere lot seg friste av konkurrentenes tilbud. Da ble de såkalte «slavekontraktene» hentet frem og «synderne» avkrevd bøter som måtte betales til gode formål. I tilbakeblikket forteller Angell om en rasende bestyrer av en kooperativ butikk på Hamar som ble avkrevd 150 kroner, et beløp som tilsvarte en månedslønn eller vel så det for en butikkansatt. På Hamar ble saken til slutt ordnet ved at boten ble donert til den lokale esperantoforeningen, hvor bestyreren tilfeldigvis var formann.²¹

Den norske utfordreren: Vallø oljeraffineri

I mars 1899 ble et lite, men uavhengig norsk oljeraffineri stiftet. Raffineriet ble bygget på Vallø utenfor Tønsberg. Selskapet er interessant og faktisk uvanlig også i internasjonal sammenheng. Noe tilsvarende selskap kom hverken i Sverige eller Danmark. Både DDPA og dets svenske og norske samarbeidsselskaper importerte utelukkende ferdigprodukter.

Handelsstatistikken fra 1890-tallet viser at den altoverveiende delen av importen av oljeprodukter kom fra USA, hvorav mesteparten var fra sfæren omkring Standard. Mellom 5 og 15 % av importen kom fra Russland. Den samlede importen steg med 60 % fra 1893 til 1900, da den kom opp i omkring 40 000 tonn.²²

Blant Valløs 83 opprinnelige aksjonærer var få, om noen, av Norges kjente industrialister.²³ De fleste av aksjonærene var grosserer og handelsmenn fra Kristiania og østlandsbyene, hvorav flere handlet med petroleum. Vallø var et vågalt foretagende som ble etablert helt på tampen av 1890-tallets høykonjunktur. Men man kan også øyne et dypere rasjonale bak etableringen. Vallø kan kanskje leses som et forsøk fra de uavhengige petroleumshandlerne på å beskytte seg mot Standard-selskapene. Ved selv å importere og foredle olje kunne selvstendigheten og fortjenesten sikres.

Vallø hadde fire hovedutfordringer: å skaffe tilstrekkelig kapital, få tilgang til raffineringsteknologi, sikre stabile leveranser av råolje med ønsket kvalitet og sist, men ikke minst, unngå for sterk konkurranse med Standard-selskapene. Alt dette ble vanskelig. Da Vallø ble etablert, ble Vestlandske og Østlandske invitert til å tegne en sjettedel av aksjekapitalen på til sammen 1,2 millioner kroner, noe som må forstås som en samarbeidsinvitt. For Vestlandske og Østlandske, og implisitt Standard, var imidlertid en deltagelse som juniorpartner uaktuell. I stedet ble altså Vallø møtt med konkurranse fra første dag. Vallø var også uheldig med timingen. Det ble stiftet bare tre måneder før det såkalte Kristianiakrakket i juni 1899, som rystet norsk og særlig Østlandets næringsliv. Aksjekapitalen ble aldri fullt innbetalt.

Å raffinere olje var teknisk krevende. Vallø kjøpte ikke tekniske løsninger fra noen av de store oljeselskapene; kanskje var det heller ikke mulig. Disse selskapene hadde lite å vinne på

20. DDPAs arkiv, Boks 225, 1912 Aftale ml. DDPA og Skandinavisk-Amerikansk Pet., Mappe «Retsager».

21. Østlandske Petroleumsselskaps historikk 1909-1925. Erling Angell. Lastet ned 3.8.2019 fra <https://www.arkivverket.no/om-oss/oljearkivet/exxon-mobil-120-ar>.

22. Norsk offentlig statistikk (NOS), Norges Handel 1890–1900.

23. Unntaket var Hartvig Bache-Wiig. Han fikk imidlertid økonomiske problemer etter Kristiania-krakket i 1899 og kom ikke til å spille noen rolle i selskapet.

å selge teknologi til en potensiell konkurrent. I stedet inngikk Vallø kontrakt med en østerriksk teknolog, Dr. Berchten, som hadde utviklet en egen metode for oljeraffinering. Kjemikeren og industrihistorikeren Peter Ravn Sollied skrev senere at raffineriet ble planlagt av det han kalte «en vitenskapelig betitlet utlænding, men anlegget viste sig snart meget mangelfullt [...] saa selskapet var praktisk talt dødsdømt før det kom i regelmæssig drift».²⁴ Valløs direksjonsprotokoll viser at tilliten til Berchten tidlig fikk en knekk. Allerede ved oppstarten gikk det rykter om at Berchten var i ferd med å flykte til utlandet med deler av Valløs aksjekapital i bagasjen.²⁵

Den første råoljelasten ble kjøpt fra Romania. Oljen var så seig at det ble vanskelig å losse den fra tankskipet. Forsinkelsen ble så stor at Vallø måtte betale erstatning til rederiet.²⁶ I tillegg måtte produksjonsstarten utsettes, noe som ga betydelige tap. Berchten ble erstattet med en svensk ingeniør som hadde erfaring fra oljeindustrien i Baku. Vedkommende ble imidlertid oppsagt etter noen få måneder, da han etter sigende «hverken hadde interesse eller evne for Anlegget».²⁷

I februar 1900 ble den 29-årige Haakon Hauan ansatt som bestyrer. Hauan var utdannet ved Trondhjems tekniske Lærestalt og den tekniske høyskolen i Charlottenburg i Berlin. Han hadde arbeidet for såpeprodusenten Colgate i USA, men kom hjem til Norge i 1895 og ble kjemiker ved Nora Bryggeri.²⁸ Med Hauan kom en ny offensiv kraft inn i Vallø. Han fikk rustet opp det tekniske anlegget. Ved siden av råolje begynte Hauan også å importere raffinerte produkter fra selskaper som var uavhengige av Standard-sfæren. Vi har bare relativt korte innførsler i styreprotokollen å bygge på, men de bærer bud om at Vallø hadde tidvise problemer med å skaffe forsyninger. Det fantes ikke mange uavhengige aktører i dette markedet. Hauan var derfor stadig på reise for å skaffe produkter, blant annet i USA, Romania og Russland.²⁹

Handelsstatistikken indikerer at produksjonen ved Vallø økte fra 1901 av. Importen av oljeprodukter til Tønsberg tollsted gikk markant opp og nådde en topp i 1904 på nesten 14 000 tonn. Dette utgjorde omkring en femtedel av den samlede norske importen.³⁰ Samtidig økte også eksporten av oljeprodukter fra Tønsberg, den kom i 1903 opp i 3000 tonn. Hovedmarkedene var Sverige og særlig Danmark, altså DDPAs hjemmemarkeder. Direksjonsprotokollene gir ingen opplysninger om hvorfor Vallø begynte å eksportere. Muligens holdt DDPA så høye priser i Danmark at eksporten ble lønnsom, men eksporten kan også ha inngått i et spill om markedsandeler og markedsdeling. Det vi vet, er at Østlandske holdt prisene lave, og at Vallø beskyldte Østlandske for «uhederlig konkurranse». Vallø tok initiativ til samarbeid våren 1903, men ble avvist.³¹

Østlandske hadde sine grunner til å sitte på gjerdet. Vallø slet med økonomien. Styreprotokollen gir dessverre lite informasjon om selskapets økonomiske utvikling, men allerede i desember 1900 slo styret fast at selskapets skjebne lå fullt og helt i Tønsberg Privatbanks hender.³² Vi vet intet om bankens interne vurderinger, men den utvidet kreditten i flere

24. Sollied 1931: 492.

25. Styreprotokoll Vallø 14.4.1899.

26. Styreprotokoll Vallø 30.11. og 27.12.1899 og 29.10.1900.

27. Styreprotokoll Vallø 30.11.1899 og 7.2.1900. Sitatet er fra det siste møtet.

28. Sollied 1931; Nerheim 2001.

29. Styreprotokoll Vallø, diverse styremøter 1900–1905.

30. NOS, Norges Handel 1898–1905.

31. Styreprotokoll ØPC 5.11.1902 og 13.5.1903. Styreprotokoll Vallø 24.6.1902, 6.5. og 13.5.1903. Sitatet er fra 24.6.1902.

32. Styreprotokoll Vallø 28.12.1900. Valløs styre håndterte primært saker som angikk daglig drift og kjøp av råvarer, mens Tønsberg Privatbank hadde oppsynet med bedriftens økonomi.

omganger. Ekspansjonen frem til 1904 må ha vært kapitalkrevende. Banken håpet kanskje at Hauans energiske ledelse kunne lede til fremtidige overskudd.

To faktorer førte til at forhåpningene ikke lot seg oppfylle. Konjunkturuomslaget i 1903 førte til at det norske forbruket av oljeprodukter gikk ned. Dette rammet også Vallø.³³ For det andre kom et tollpolitisk tilbakeslag. I 1903 nedsatte Handelsdepartementet en komité for å gjennomgå de norske tollsatsene. Resultatet av dette arbeidet var at handelspolitikken ble dreid i forsiktig proteksjonistisk retning.³⁴ I juni 1905 hevet Stortinget tollsatsene på mange industriprodukter. Valløs bønn om beskyttelsestoll ble imidlertid avslått. Stortinget var forsiktig med å gi enkeltbedrifter tollbeskyttelse. I Valløs tilfelle ble det dessuten bemerket at forbrukerne kunne bli rammet, da økt toll antagelig ville medføre prisøkninger.³⁵ Parafintollen var politisk sensitiv. Denne tollene hadde blitt fjernet av sosialpolitiske grunner på 1890-tallet for å sikre folk tilgang på rimelig belysning.

Uten tollbeskyttelse ble det vanskelig å konkurrere. Tønsberg Privatbank kastet kortene. For Vallø var tiden som selvstendig bedrift over.

Vallø inn i Standard Oils favntak

Vallø ble refinansiert høsten 1905. Østlandske ble nå dominerende eier med tre fjerdedeler av aksjene. Tønsberg Privatbank ble nest største aksjonær. I tillegg beholdt seks av aksjonærene i det gamle Vallø-selskapet noen aksjeposter. Interessant nok fikk disse «gamle» eierne beholde representasjonen i Valløs direksjon. Selskapets bestyrer Haakon Hauan fikk også fortsette.³⁶

Gjennom Østlandskes eierskap ble Vallø Oljeraffineri bundet til Standard-sfæren. Vallø forpliktet seg til å følge Østlandskes og dermed Standards prispolitikk. Vallø måtte også konferere med Østlandske ved innkjøp av råolje. Østlandske forpliktet seg på sin side til å kjøpe Valløs ferdigprodukter hvis disse var av tilfredsstillende kvalitet.³⁷ Året etter begynte Vallø å samarbeide med Vestlandske. Mens Standard-selskapene ser ut til å ha senket prisene i årene før 1905, ble de nå satt opp igjen.³⁸ I 1911 ble forbindelsen mellom selskapene ytterligere styrket da Vestlandske ble nest største aksjonær i Vallø.³⁹

Etter innlemmelsen i Standard-sfæren ble Vallø meget lønnsomt. I årene frem til utbruddet av første verdenskrig betalte selskapet i gjennomsnitt nesten 25 % utbytte på aksjene. Hauan fikk på sin side stadig høyere betaling.⁴⁰ Den finansielle utviklingen i Vallø bekreftet i så måte mønsteret fra resten av Standard-systemet: Monopolet var profitabelt, også for Standards regionale støttespillere som befant seg langt unna hovedkontoret på Broadway i New York.

Vallø beholdt en viss uavhengighet etter 1905. I desember 1910 fikk riktignok Vallø en påminnelse fra sin hovedeier Østlandske om at det burde holde seg til samarbeidsavtalen fra

33. NOS, Norges Handel 1903–1905. For Norge som helhet falt importen av oljeprodukter med ca. 30 % fra 1903 til 1905. Importen og eksporten over Tønsberg tollsted gikk mer ned, noe som indikerer at Vallø reduserte virksomheten.

34. Lund 1977: 105–109; Sandvik 2018: 152.

35. Vedlegg til St.prp. 5 (1904–1905). Indstilling fra den under 5te September 1903 nedsatte departementale Toldtarifkomité: 249.

36. Styreprotokoll ØPC 5.11.1905. Styret noterte tilfreds at Østlandske ikke bare var kvitt en «paagaende» konkurrent, men at det også fikk forhindret at et «udenlandsk kapitalsterkt Selskab» fikk hånd om Vallø.

37. Styreprotokoll Vallø. Konstituerende generalforsamling 4.11.1905.

38. Klovland 2013: tabell A2-6.

39. Styreprotokoll Vallø. Styremøter 25.5.1906, 31.3.1909, 12.8.1910 og 5.9.1911.

40. Samme sted. Generalforsamlinger 27.5.1907, 23.5.1908, 19.5.1909, 30.6.1910, 8.6.1911, 4.3.1912, 29.1.1913 og 20.2.1914.

1905. Da hadde Vallø kjøpt råolje fra Standards kanskje argeste konkurrent Asiatic (senere mer kjent som Shell).⁴¹ Det påfølgende året ser Vallø ut til å ha blitt presset til å selge sitt tankskip Alice & Isabelle til DDPA. Senere kjøpte Vallø skipsfartstjenester gjennom DDPA.⁴² En nærliggende tolkning av dette er at DDPA ønsket å styrke kontrollen med Vallø. Etter krigsutbruddet i 1914 ble Valløs autonomi ytterligere beskåret. Tilgangen på råolje fra uavhengige kilder ser ut til å ha opphørt. Vallø ble dermed mer og mer avhengig av DDPA i København.

Valløs delvise uavhengighet kan ha vært en kalkulert strategi. I USA hadde Standard operert gjennom det Ron Chernow kaller «a pattern of stealth».⁴³ Selskapet hadde systematisk kjøpt opp konkurrenter og latt disse fortsette virksomheten med sitt gamle navn og ledelse. Slik ble den reelle monopolmakten kamuflert. Standard-selskapene fulgte samme linje i Norge. Dette gjaldt ikke bare Vallø, men også Norsk-amerikansk petroleum Co. (NAPCO). Sistnevnte var opprinnelig eid av et uavhengig amerikansk oljeselskap, men dette ble i hemmelighet kjøpt av Standard i 1908–09.⁴⁴ I Norge fortsatte NAPCO tilsynelatende som om intet hadde hendt på eiersiden. Våren 1914 rettet Handelsdepartementet spørsmål til Østlandske om markedssituasjonen for petroleum i Norge. Selskapets styreformann, grosserer Andreas Lind, informerte da departementet om at konkurransen var «verre end nogensinde». Lind berettet at Standard-selskapene hadde tre konkurrenter, NAPCO, Vallø og Shell. Dette var direkte feilinformasjon, de to førstnevnte var for lengst blitt en del av Standard-sfæren.⁴⁵

Staten, Standard og uroen over monopolkapitalismen

I USA førte som nevnt kritikken mot Standard og andre storselskaper til at spillereglene i økonomien ble endret. Antitrustlovgivningen begrenset bedriftenes mulighet til å utnytte sin markedsrett. Også i Norge begynte offentlige myndigheter å intervensjonere mer i det økonomiske liv. På begge sider av Atlanteren handlet det om å bøte på konkrete samfunnsproblemer. Det er derfor viktig å understreke at man ikke fikk noen grunnleggende ideologisk nyorientering når det gjaldt statens rolle i økonomien, i hvert fall ikke før 1914. Hva som ble oppfattet som presserende utfordringer, varierte fra land til land. Utviklingen i Norge ble derfor annerledes enn i USA. Det store stridsspørsmålet i Norge ble som kjent hvordan naturressursene skulle reguleres. Mange var bekymret over at utenlandske investorer fikk hånd om vesentlige deler av vannkraften. Debatten om konsesjonslovgivningen ble meget omfattende. Problemene knyttet til potensiell misbruk av markedsrett inngikk i denne debatten, men i motsetning til i USA ble ikke dette noe hovedtema.⁴⁶

Standards fremferd vakte like fullt uro, både i Norge og i våre skandinaviske naboland. I Danmark ble det en intens strid mellom Standard/DDPA og samvirkelagsbevegelsen da sistnevnte forsøkte å bygge opp et kooperativt alternativ til Standard. Dette mislyktes, men for DDPA ble seieren dyrekjøpt. Selskapet ble tvunget til å offentlig innrømme at det hadde benyttet trusler, bestikkelser og falske anklager om korrupsjon mot samvirkebevegelsens

41. Samme sted. Styremøte 29.12.1910.

42. Samme sted. Styremøter 2.11.1911 og 5.12.1912.

43. Chernow 2004: 134. Se også Hidy & Hidy 1955: 118.

44. I Norge skjedde overdragelsen våren 1909. Styreprotokoll ØPC 3.3.1909.

45. Riksarkivet (heretter RA), Handelsdepartementets arkiv (heretter HD), Boks 214 Diverse, Mappe «Petroleumsmonopol 1912-1914».

46. Se Sanders 2018: 113–175.

ledende menn. Standard og DDPAs monopolmakt møtte også kritikk i Folketinget. I Sverige ble det i 1909–10 avslørt at et av Standard-selskapene hadde bestukket en ledende offiser for å sikre leveranser til marinen. Det ble satt ned en undersøkelseskommissjon, og Standard fikk hard kritikk i Riksdagen.⁴⁷

I Norge kom den første politiske kritikken av Standard-selskapene i 1910. Foranledningen var at DDPa hadde tatt mer kontroll over Vestlandske. I praksis medførte dette at Vestlandskes lokale aksjonærer ble skjøvet til side.⁴⁸ Noen av disse lot saken sive ut til pressen. Det fremkom at Vestlandske hadde gitt Handelsdepartementet misvisende informasjon da selskapet søkte om tillatelse til at en utenlandsk statsborger (DDPAs direktør Christian Holm) skulle bli medlem av Vestlandskes direksjon. Avsløringen førte til at saken kom opp i Stortinget. Den offentlige oppmerksomheten førte til at Holm trakk sitt kandidatur.⁴⁹ Saken bidro også til at Vestlandske satte ned prisene for å blidgjøre «den Opinion der var reist mod Selskabet».⁵⁰

Stortingsdebatten viste at det var adskillig skepsis, for ikke å si direkte motvilje, mot Standard i det norske politiske miljøet. Ingen forsvarte selskapet. Flere representanter tok til orde for at man burde vurdere å opprette et statlig oljemonopol. Denne ideen ble faktisk ikke avvist av statsminister Wollert Konow, som tok ordet på vegne av regjeringen.⁵¹ Det fremgikk at norske politikere var godt kjent med den amerikanske kritikken mot Standard. Men det er samtidig verdt å merke seg at den norske debatten hadde et annet utgangspunkt enn den amerikanske. Det som særlig vakte anstøt i Norge, var at utlendinger fikk maktposisjoner i norsk næringsliv. Dette var for så vidt også det eneste som norske politikere kunne påvirke ut fra gjeldende lovverk. Man hadde ganske enkelt ingen hjemmel i 1910 til å gripe inn mot Standard-selskapenes markedsdominans.

Som Anders Haaland har vist, kom det første initiativet til å utrede misbruk av markedsrett i februar 1912. Regjeringen Konow viste til erfaringene fra USA og at storselskaper og karteller sikret seg «herredømme» over produksjon eller omsetning av varer som hadde «et meget utstrakt forbruk».⁵² Konkrete selskaper og produkter ble ikke nevnt, men det er nærliggende å tro at man blant annet hadde Standard i tankene. Regjeringen fulgte også med på utviklingen i Tyskland.⁵³ Der ble Standards dominans oppfattet som så problematisk at mange politikere ønsket å etablere et statlig oljemonopol.⁵⁴ I Norge kom det riktignok lite ut av regjeringens initiativ. Konows regjering var nemlig i full oppløsning etter den såkalte «maaltalen», hvor statsministeren hadde lovprist landsmålet.⁵⁵ Under etterfølgeren, Jens Bratlie fra Høire, ble saken knyttet til misbruk av markedsrett liggende i dødvannet.

Etter neste regjeringsskifte, i januar 1913, kom spørsmålet igjen på den politiske dagsordenen. Statsminister Gunnar Knudsen og handelsminister Johan Castberg var begge opptatt

47. Dette er mer utførlig behandlet i Sandvik & Storli 2020.

48. VPCs arkiv. Memorandum on recent developments in VPC, April 16, 1910, boks Ea 2, mappe «585.1.3. Andre». Se også Generalforsamlinger VPC 2.4, 16.4 og 10.12.1910 og styreprotokoll 10.12.1908, 22.–23.10.1910 og 2.3 og 26.4.1910. DDPa økte også sin innflytelse over Østlandske, men dette foregikk mer i stillhet. Generalforsamlinger ØPC 29.8.1911 og 12.3. og 19.7.1912.

49. Dette er basert på brev fra Holm til direksjonen i VPC, April 21, 1910; brev fra handelsminister Sofus Arctander til VPC, 18.5.1910; begge i VPC, boks Ea 3, mappe «Korrespondanse 1908-1934»; og RA, HD, Sosialkontoret, boks 81, konsesjonssaker for fast eiendom, 1907-1912.

50. Styreprotokoll VPC 26.4.1910.

51. St.forh. 1910, bd. 5d, Dokument 61 og bd. 7d s. 908-13, 2756-78 og 3043-53. Se s. 3047 for Konows uttalelse om et mulig statsmonopol.

52. Haaland 1992: 12; Haaland 1994: 32.

53. RA, HD, Boks 214 Diverse, Mappe «Petroleumsmonopol 1912-1914».

54. Blaich 1970.

55. Mjeldheim 1955: 89–105.

av problematikken omkring trustar og monopoler. Castberg var regjeringens mest radikale medlem og er mest kjent for de progressive barnelovene og for sin kamp for å gjøre konsesjonslovene så restriktive som mulig. I desember 1913 tok Castberg initiativ til å utarbeide en såkalt trustlov slik at misbruk av markedsrett kunne bekjempes, men lite skjedde. Castbergs virke i Knudsens andre regjering ble kortvarig, han trådte ut allerede i april 1914. Etter krigsutbruddet i august samme år fikk også regjeringen helt andre utfordringer å hanskas med enn oljeselskapenes misbruk av markedsrett.

Første verdenskrig og frigjøringen fra danskene

Krigsutbruddet førte til at avhengigheten av amerikansk import, og implisitt DDPA og Standard-selskapene, ble forsterket. Det ble umulig å skaffe olje fra alternative kilder som Russland og Romania. Så lenge USA forble nøytralt fikk Norge likevel tilgang på oljeprodukter. Importen økte fra ca. 90 000 tonn i året før krigen til nesten 120 000 tonn i 1916. Sommeren 1917 stanset imidlertid USA nesten all eksport til Norge, også av olje. Forsyningsene kom først i gang igjen, i redusert målestokk, etter at en handelsavtale ble undertegnet i april 1918.⁵⁶

USAs inntreden i krigen i april 1917 fikk også en annen konsekvens som ble viktig i vår sammenheng. Standard ble nødt til å reorganisere eierskapsstrukturen i sine skandinaviske datterselskaper.⁵⁷ Dette skyldtes at DDPA hadde inngått en kartellavtale med det tyskregistrerte oljekartellet Europäische Petroleum Union (EPU) i 1908. Avtalen gikk i kortform ut på at EPU skulle holde seg unna Skandinavia, mot at det fikk en økonomisk godtgjørelse. Amerikanske myndigheter krevde nå at alle pengeoverføringer til Tyskland og tyske selskaper måtte stanses.

Denne saken fikk betydelig sprengkraft innenfor Standards skandinaviske salgssystem. Det hadde lenge vært interessenmotsetninger mellom DDPA og aksjonærer i de norske Standard-selskapene. De sistnevnte forlangte nå at betalingene til EPU måtte stanses, ellers kunne det bli vanskelig å få oljeforsyningene fra USA i gang igjen. Dette ble avvist av DDPA, som var rettslig forpliktet overfor EPU. Uenighetene knyttet til betalingene til EPU utløste derfor en ny kamp om DDPAs kontroll over de norske selskapene.

Striden ble løftet opp på politisk nivå. I november 1917 erklærte regjeringen at Norge av «nasjonale og politiske grunner» ikke godtok at landet fikk sine oljeforsyninger gjennom Danmark og DDPA. Regjeringen bemerket at DDPA ikke engang produserte olje, det var kun et mellomledd. Det var derfor uakseptabelt at DDPA hadde full innsikt i og kontroll over Norges oljeimport. Hvis ikke dette ble endret, ville regjeringen etablere et statlig importmonopol.

I denne dragkampen fikk Haakon Hauan, direktør for Standard-selskapet Vallø oljeraffineri, en fremskutt rolle. Hauan ble først utpekt til å administrere olje- og fettforsyningen i Norge, og i juli 1918 ble han forsyningsminister.⁵⁸ Med Hauan fikk regjeringen en mann som ikke bare kjente oljemarkedet fra innsiden; han hadde også kontakter inn i det amerikanske Standard-systemet.

DDPA ble til slutt overkjørt av Standard. I første omgang ble saken løst ved at Standard sendte petroleum direkte til Norge uten å involvere DDPA. Etter krigen ble de eiermessige

56. Strøm 2019; Kristiansen 2021. Se også Hovland 1993.

57. ØPC, boks Ea 3, mappe «Korrespondanse med DDPA, Standard Oil og norske myndigheter, 1917-1918».

58. Sollied 1931.

båndene mellom DDPa og de norske selskapene avvirket. De norske selskapene ble dermed «frigjort» fra danskene, men avhengigheten av Standard ble faktisk forsterket. De norske aksjonærene ble i praksis skjøvet mer og mer til side, selv om de fortsatt fikk rause aksjeutbytter gjennom hele mellomkrigstiden. Man fikk en tilsvarende utvikling også i Sverige. At eierskapet ble flyttet fra DDPa til Standard, bidro heller ikke til å løse de strukturelle utfordringene knyttet til markedsmakt. Det ville opplagt kreve andre virkemidler.

Staten og monopolet

Ved utgangen av første verdenskrig vurderte både norske og svenske myndigheter å etablere statsoljeselskaper. I Sverige ble ideen lagt død tidlig i 1920.⁵⁹ Der frarådet Kommerskollegiet (næringsdepartementet) å opprette et statlig oljeselskap fordi det ville bli for kapitalkrevende, og fordi Sverige kunne risikere politiske mottiltak fra oljeselskapenes hjemland. Konkurransen i oljemarkedet så i tillegg ut til å øke, noe som også svekket argumentet for statlig inngripen. I Norge kom et utvalg nedsatt av regjeringen Knudsen (V) i mai 1920 til samme konklusjon som svenskene; den økonomiske risikoen var for høy.⁶⁰ Knudsens regjering gikk av kort tid etterpå, og den påfølgende Halvorsen-regjeringen (H og FV) lot saken ligge. I en stortingsdebatt høsten 1920 åpnet like fullt provianteringsminister Rye Holmboe (FV) for en ny vurdering av spørsmålet. Tidligere statsminister Knudsen tok også ordet. Han karakteriserte et fremtidig statsmonopol som «den ideelle ordning», men understreket at det ville bli vanskelig å få til.⁶¹

I juni 1921 ble Halvorsens ministerium etterfulgt av regjeringen Blehr (V). Blehrs regjering sørget for at oljespørsmålet ble utredet av en ny komité, hvor prisdirektør Wilhelm Thagaard ble den drivende kraft. Komiteen konkluderte i januar 1922 med at markedsmakten i oljesektoren var så sterk at alminnelig priskontroll ikke kunne fungere. Man måtte derfor finne andre virkemidler. Komiteen foreslo imidlertid ikke at det skulle opprettes et statsmonopol. En slik løsning var antagelig ikke politisk mulig å få vedtatt i Stortinget. I stedet lanserte komiteen en oppfinnsom idé: Det burde opprettes et lite «halvstatlig» oljeselskap med en aksjekapital på ca. 5 millioner kroner, altså et nokså begrenset beløp. Staten burde eie 75 % av aksjene, resten kunne fordeles til fiskernes og bøndenes organisasjoner, kooperative foreninger og private interesser. Målet var å bruke selskapet til å skape konkurranse i oljemarkedet, og da særlig i fiskeridistriktene. Slik skulle monopolmakten knekkes. På lengre sikt kunne selskapet også lete etter olje i Nord-Norge og på Svalbard.⁶²

Komiteens forslag ser i første omgang ut til å ha fått regjeringens støtte. Planen ble trykket som stortingsproposisjon nummer 11 i 1922 og skulle øyensynlig fremmes for Stortinget. Men dette skjedde ikke. I det bevarte eksemplaret av dokumentet er nummer 11 strøket ut, likeså datoen hvor saken skulle behandles i statsråd; kun mars 1922 er lesbart.

Vi har dessverre ikke kilder som kaster lys over hvorfor ideen om et statsledet oljeselskap ble skrinlagt våren 1922. Flere forhold kan ha bidratt. Konjunkturutviklingen må ha gjort det vanskelig å argumentere for et nytt statselskap. Da statsminister Gunnar Knudsen i 1919 fikk stortingsflertallet med på en betydelig utvidelse av statens forretningsinteresser

59. Kommerskollegiet utredning: Komersielle Meddelanden nr. 3, 1920.

60. RA, Prisdirektoratets arkiv, Boks D-0002, mappe «Oljekomiteen».

61. St.forh. 1920, Ot.: 939 og 948–949. Diskusjonen gjaldt egentlig lov om maksimalfrakter, men noen representanter benyttet anledningen til å argumentere for et statlig oljemonopol. Statsråd Holmboe ønsket for sin del et privat monopol som var underlagt statlig kontroll.

62. RA, Prisdirektoratets arkiv, Boks D-0002, mappe «Oljekomiteen». Det følgende bygger på samme kilde.

(kjøpet av kraftverket i Glomfjord og malmfeltene i Grong), var det fortsatt oppgangstider. Mange trodde at dette skulle bli lønnsomme investeringer. I 1922 var imidlertid høykonjunkturen for lengst avløst av en dyp etterkrigskrise. Tiltroen til offentlig forretningsdrift var også nedadgående. De store tapene fra statens aktiviteter under og rett etter krigen var begynt å komme til syne. Våren 1922 var derfor ikke noe ideelt tidspunkt å foreslå et nytt statsselskap.

En annen årsak kan ha vært, som det svenske Kommerskollegiet var inne på i 1920, at Standards monopol var i ferd med å svekkes. Behovet for at staten skulle engasjere seg og ta økonomisk risiko, kunne derfor synes mindre enn før.

Oligopol og trustkontroll

Standard og DDPa hadde lenge lyktes med å knekke sine konkurrenter. I 1912 bygget imidlertid Shell opp en skandinavisk salgsorganisasjon. I 1920 kom en tredje markedsaktør, Norsk Brændselolje A/S. Bak dette selskapet sto tunge internasjonale oljeinvestorer (fra 1921 British Petroleum) og flere norske rederier.⁶³ Noen år senere etablerte også Texaco seg i Norge.

Nykommerne var finansielt sterke bedrifter som hadde tilgang til rike oljekilder. De kunne ikke så lett drives ut av markedet. Dette førte til at det norske oljemarkedet ikke lenger ble dominert av ett enkelt storselskap; monopollet ble erstattet av et oligopol. Spørsmålet er derfor om dette fikk merkbare konsekvenser for forbrukerne.

Dette var en tid med raskt voksende oljekonsum. Importen av oljeprodukter steg fra nesten 100 000 tonn i 1920 til 460 000 tonn i 1935.⁶⁴ Det finnes dessverre ingen prisindekser for oljeprodukter fra mellomkrigstiden. Slike indekser kunne gi et innblikk i hvordan markedet fungerte. Det er imidlertid opplagt at gevinstmulighetene var betydelige.

Vi har begrenset kunnskap om de ulike oljeselskapenes strategier. Styreprotokollen til Norsk Brændselolje er imidlertid bevart. Referatene er kortfattede, men de viser at oljeselskapene inngikk et utstrakt prissamarbeid.⁶⁵ Slik kunne mye av markedsmakten og profittraten opprettholdes, selv om monopollet hadde forvitret. Det er verdt å merke seg at samarbeidet foregikk i det skjulte. Oljeselskapene fulgte ikke lovbestemmelsene om at slikt samarbeid skulle meldes til og godkjennes av myndighetene.

Rivaliseringen forsvant riktignok ikke. Det fremgår av styreprotokollene til Norsk Brændselolje at selskapene flere ganger kom i konflikter om brudd på avtalene; dette gjaldt særlig Standard og Shell.⁶⁶ Vi har også et annet vitnesbyrd om at disse to selskapene så på hverandre som rivaler. Shell søkte i 1926 om konsesjon for å bygge et oljeraffineri i Son i Akershus. Litt overraskende nedla den norskeide såpefabrikken Lilleborg protest mot Shells planer. Lilleborg fryktet at Shell kunne bli en potensiell konkurrent, og ba derfor om at regjeringen måtte avslå konsesjonssøknaden. Shell antydet i svar til departementet at Standard sto bak Lilleborgs protest, for slik å blokkere eller forsinke Shells ekspansjon. Standard var beryktet for den slags forretningsmetoder. I så fall kan Standard ha lyktes med sitt forsett. Saksbehandlingen ble langvarig. Det gikk nesten tre år før Shell omsider fikk konsesjon i februar 1929.⁶⁷

63. Norsk Brændselolje 1950: 106–114.

64. Historisk statistikk 1978, tabell 161.

65. Norsk Oljearkiv, PA 1544, Norsk Brændselolje (heretter NB), Direksjonsprotokoller. Møter 24.3.1925, 14.4., 6.5., 4.11. og 30.11.1926, 22.9.1927 og 11.6.1928.

66. Samme sted. Møter 24.3.1925, 6.5. og 30.11.1926, 21.1. og 22.9.1927 og 11.6.1928.

67. RA, Industridepartementets arkiv, Oljekonsesjoner 1907-1945, Boks S-41201.

Forsinkelsen bidro til at anlegget aldri ble bygget. Innen konsesjonen ble gitt, hadde nemlig forholdet mellom Standard og Shell endret seg. Høsten 1928 inngikk de store oljeselskapene en internasjonal kartellavtale (Achnacarry-avtalen) for å stabilisere oljemarkedet.⁶⁸ Shell og Standard var hovedaktørene bak avtalen, som blant annet gikk ut på at man ikke skulle bygge opp konkurrerende kapasitet. Avtalen la grunnlaget for et mye tettere forhold mellom de to selskapene, og frem til 1950-tallet samarbeidet selskapene på en rekke markeder.

Som konsesjonssaken for det planlagte raffineriet i Son illustrerte, ble politikk og næringsutvikling gradvis mer sammenvevet. For oljeselskapenes del ble rammevilkårene også endret med de såkalte prislovene fra 1920 og 1922 og trustloven fra 1926.⁶⁹ Disse lovene regulerte markedsadferd og søkte å hindre misbruk av markedsrett. De norske lovene var de første i Europa i sitt slag. Det er verdt å merke seg at lovgivningen ble annerledes enn den amerikanske, som jo forbød karteller og konkurransebegrensende avtaler.⁷⁰ I Norge mente flertallet på Stortinget at det ofte kunne være fordelaktig om bedrifter inngikk markedsarbeid. Alle slike avtaler måtte imidlertid registreres og godkjennes av trustmyndighetene. Slik skulle man hindre at bedrifter skaffet seg utilbørlig avanse på allmennhetens bekostning. For å hindre at sterke aktører drev konkurranser ut av markedet, ble det eksplisitt forbudt å drive dumpingsalg.

Wilhelm Thagaard ble tilsatt som direktør for Trustkontrollen. Thagaard var en kraftfull byråkrat som ikke vek tilbake for å utfordre utenlandske storselskaper.⁷¹ Våren 1927 ba Trustkontrollen oljeselskapene om detaljert informasjon om deres distribusjonskostnader og prispolitikk. Henvendelsen ble behandlet av styret i Norsk Brændselolje i mai samme år. Det gikk inn for at oljeselskapene skulle samordne sine svar til Trustkontrollen.⁷² Vi kjenner ikke til hva selskapene faktisk svarte, men det er nærliggende å tro at de lyktes med å tåkelegge den faktiske situasjonen. Så vidt vi kan se, ledet i hvert fall ikke saken til noen tiltak fra Trustkontrollens side.

I 1928 ble imidlertid oljeselskapene tatt på fersk gjerning. Noen kjøpmenn i Kristiansand hadde begynt å importere bensin fra en uavhengig oljeforhandler i Tyskland. Østlandske (dvs. Standard), Shell og BP svarte med å kutte salgsprisen i Kristiansand med 20 %. Trustmyndighetene konkluderte med at dette var dumpingsalg, og at oljeselskapene hadde brutt loven.⁷³

Det ser ut til at oljeselskapene endret praksis etter dette. Trustkontrollen fikk ingen flere klager over dumpingsalg. Da en ny uavhengig aktør dukket opp i 1930, ble selskapenes respons mer forsiktig. I denne saken er et brev til Standards europadirektør bevart. Brevet viser at selskapet forsto at det ikke lenger kunne bruke dumpingvåpenet i Norge.⁷⁴ Den norske trustlovgivningen fikk med andre ord en effekt, selv på oljemarkedet.

Trustkontrollen fikk også to andre saker som angikk oljeselskapene. Den første handlet om at Standard-selskapene prøvde å hindre at en tidligere ansatt tok arbeid hos en konkurrent. Muligens var dette en utbredt praksis. I dette konkrete tilfellet tilbød oljeselskapet et forlik før trustmyndighetene kom til noen konklusjon;⁷⁵ muligens ønsket Standard å unngå at det ble etablert noen rettspraksis på området.

68. Jonker & van Zanden 2007: 279–282.

69. St.forh. Ot.prp. 48 (1924) og Ot.prp. 43 (1925). Se også Knoph 1926; Haaland 1992: 11–12; Espeli 2016: 133–151.

70. Storli & Nybø 2016.

71. Sandvik 2010: 403–424; Sandvik & Storli 2013.

72. NB, Direksjonsprotokoller. Møte 5.5.1927. Vi har ikke funnet denne saken i Trustkontrollens arkiv.

73. RA, Trustkontrollens arkiv, Boks DA 033, Mappe «Rådsak 203».

74. VPC, Boks Ea-2, Mappe 548.4.1. «NAF mineralolje aksjeselskap». Brev fra J. A. Mowinckel til P. Hurl 9.7.1930.

75. RA, Trustkontrollens arkiv, Boks DA 033. Mappe «Rådsak 232».

Den andre saken var en klage fra det amerikanske selskapet Lubri Gas-Oil Company.⁷⁶ Det klaget over at de store oljeselskapene ikke ville selge dets produkter på bensinstasjonene omkring i Norge. Trustmyndighetene aksepterte at oljeselskapene ikke var pliktige til å selge konkurrerende produkter på stasjoner som selskapene selv eide. Utfordringen, sett fra oljeselskapenes side, var at de bare eide et fåtall stasjoner selv. Konesjonslovene gjorde det komplisert for utenlandske selskaper å erverve fast eiendom i Norge. De fleste stasjonene var derfor eid og drevet av lokale handelsmenn. Også i denne saken synes det som om oljeselskapene ga litt etter for å få saken ut av verden. De erklærte at lokalt eide stasjoner skulle få lov til å selge konkurrentenes produkter. Det kom ingen flere klagesaker, noe som indikerer at oljeselskapene oppfylte sine lovnader. Det overordnede poenget er at Trustkontrollen i flere saker forsøkte å endre oljeselskapenes markedsadferd – på måter som åpnet for litt større reell konkurranse.

Utviklingen ble noe annerledes i Sverige og Danmark. Svenskene fikk ingen kraftfull trustlov, ei heller en aktivistisk trustkontroll eller noen Wilhelm Thagaard. Sosialdemokratene kjempet riktignok for å etablere et statseid oljemonopol, men fikk ikke flertall for dette i Riksdagen. Det ble imidlertid gitt statlig støtte til å utvinne innenlandsk skiferolje og til å produsere etanol som kunne blandes i bensinen. Målet var å gjøre Sverige mer selvforsynt, støtte svensk næringsliv og gjøre landet mer uavhengig av de store oljeselskapene.⁷⁷ I Norge kom et tilsvarende forsøk på å utvinne olje fra svalbardkull. Optimistene håpet faktisk at Norge ikke bare skulle bli selvforsynt med olje, men også bli en eksportør.⁷⁸

I Danmark kom det derimot ingen sterke politiske fremstøt for å begrense oljeselskapenes markedsrett. En mulig forklaring er at den økonomiske nasjonalismen var svakere. Danskerne var mindre kritiske til utenlandskeide selskaper. Det var også mer opposisjon mot statlig intervensjon i økonomien, i hvert fall frem til det såkalte Kanslergadeforliget i 1933. Danmark hadde heller ingen trustlov eller trustkontroll.⁷⁹ En «norsk» regulering av oljeselskapenes markedsadferd var derfor ikke mulig. Det politiske presset mot oljeselskapene var altså svakere i Danmark. Muligens førte dette til at selskapene kunne ta høyere avanse. En svensk offentlig undersøkelse viste at bensinprisene (justert for avgifter) var noe høyere i Danmark i 1937 enn i Sverige og Norge.⁸⁰ Det til tross for at distribusjonskostnadene nok var vesentlig lavere i det mer tettbefolkede Danmark.

Konklusjon

Den norske oljehistorien før 1940 gir innblikk i to viktige utviklingstrekk: Den viser hvordan internasjonale storselskaper bygget opp sin markedsdominans, og hvilke politiske reaksjoner dette medførte.

Oljeselskapene sto på mange måter i en særklasse. De hadde mer markedsrett, større økonomiske ressurser og mer vekstkraft enn de fleste andre bedrifter. I Skandinavia fikk Standard et monopollignende grep om markedene fra 1890-tallet av. Dette skjedde i samarbeid med lokale partnere, først og fremst det danske DDPA, men også regionale salgsselskaper og kjøpmenn i Sverige og Norge.

76. Samme arkiv. Mappe «Rådsak 851, AS Lubri Gas Oil Company».

77. Sandvik & Storli 2020.

78. RA, HD, Industrikontoret, Boks Do-L0007 Kings Bay Kullkompani AS, Mappe «Analyser første oljeutvinningsforsøk». Mappe «Forsøk med oljeutvinning Kings Bay». Mappe «Oljeutvinning Kingsbaykull 1926-1928». Andersen & Yttri 1997: 57 og 131–133.

79. Sanders, Sandvik & Storli 2016; Sandvik & Storli 2020.

80. SOU 1947: nr. 14: 160.

I USA bidro Standards fremferd til å utløse en intens strid om kapitalismens virkemåte, en strid som etter hvert førte til at spillereglene i økonomien ble endret. Den amerikanske debatten var velkjent i Skandinavia. Også her ble markedsaktørens autonomi i økende grad utfordret i tiårene omkring 1900. I Skandinavia gikk riktignok reformbestrebelsene i andre retninger enn i USA. Man fikk for det første mer omfattende sosialpolitiske reformer med arbeidervern og oppbygging av trygdesystemer. I Sverige og Norge kom dessuten omfattende restriksjoner på omsetning av alkohol og strenge reguleringer av naturressurser.⁸¹ Tiltak mot misbruk av markedsrett fikk derimot lenge lavere prioritet enn i USA.

På slutten av 1920-tallet begynte også norske myndigheter å gripe inn mot slikt misbruk. Trustkontrollen var en institusjonell nyskaping. Ingen andre europeiske land opprettet noen tilsvarende institusjon i mellomkrigstiden. Trustmyndighetenes pågåenhet bidro antagelig til at oljeselskapene måtte opptre med noe større forsiktighet.

Poenget her er at politikk og økonomi ble mer sammenvevet. Denne prosessen hadde begynt før første verdenskrig, den ble forsterket under krigen og fortsatte i mellomkrigstiden, om enn med et avbrekk tidlig i 1920-årene, da mange borgerlige politikere drømte om å gjenopprette «verden av i går». Den økende politiseringen av økonomien førte til at markedsbetingelsene ble endret, også for oljeselskapene. De hadde selv bidratt til å fremprovosere denne utviklingen gjennom sin markedsadferd. Det fenomen som både Sejersted og Slagstad har beskrevet, at man forsøkte å endre kapitalismen gjennom demokratiske virkemidler, kom således til syne også her.

Samtidig var det begrenset hva man kunne oppnå overfor slike utenlandske storselskaper som solgte importvarer. Halvdan Koht hadde åpenbart mye rett i sitt utsagn fra 1910 om at den «økonomiske magta [var] alt for sterk».⁸² Oljen ble utvunnet helt andre steder på kloden. Verdikjedene var transnasjonale. Viktige beslutninger angående det skandinaviske markedet ble tatt i hemmelige forhandlinger mellom storselskapene. Men nasjonale politikere sto likevel ikke helt maktesløse. Den norske oljehistorien viser at det Koht avfeide som «kunstige lovband» faktisk fikk en viss effekt, selv på et storselskap som Standard Oil.

Takk for hjelp og gode råd til Bjørn Basberg, Bengt Åke Berg, Per Boje, Harald Espeli, Lars Gisnås, Solrun Hommedal, Anders Haaland, Finn Erhard Johannessen, Jan Tore Klovland, Svein Henrik Pedersen, Margrethe Stang, Stig Tenold, Torkel Thime, Leif Thingsrud, HTs fagfeller og ikke minst våre gode kolleger ved Institutt for moderne samfunnshistorie ved NTNU, som tålmodig har hørt på våre eksegiser om Standard Oil.

Litteratur

- Andersen, K.G., & Yttri, G. (1997). *Et forsøk verdt. Forskning og utvikling i Norsk Hydro gjennom 90 år*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Blaich, F. (1970). Der Standard-Oil Fall vor dem Reichstag. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 126(4), 663–682.
- Bratberg, T. (2018). *Adolf Øien*. Trondheim: Museumsforlaget.
- Chernow, R. (2004). *Titan. The life of John D. Rockefeller*. New York: Vintage.
- Espeli, H. (2016). Transparency of cartels and cartel registers. A regulatory innovation from Norway? I S. Fellman & M. Shanahan (red.), *Regulating Competition. Cartel registers in the twentieth-century world* (s. 133–151). London: Routledge.

81. Sandvik 2018: 125–127 og 151–156.

82. Dette og neste sitat er fra Koht 1910: 19.

- Hidy, R.W., & Hidy M.E. (1955). *History of Standard Oil Company (New Jersey). Pioneering in big business, 1882-1911*. New York: Harper.
- Hovland, E. (1993). Den første oljekrise. *Esso Perspektiv*. Esso.
- Haaland, A. (1992). *Den norske trustloven 1913-1939* (SNF. Arbeidsnotat nr. 6). SNF.
- Haaland, A. (1994). *Fra konsesjonslov til «midlertidig trustlov»*. Norsk konkurransepolitikk 1905-1926 (SNF-rapport nr. 20). SNF.
- Jonker, J., & van Zanden, J. (2007). *History of Royal Dutch Shell, 1890–1939*. Oxford: Oxford University Press.
- Klovland, J.T. (2013). *Contributions to a history of prices in Norway*. Oslo: Norges Bank.
- Knoph, R. (1926). *Trustloven av 1926 med kommentarer*. Oslo: Norges Industriforbund.
- Koht, H. (1910). *Pengemagt og arbeid i Amerika*. Oslo: Aschehoug.
- Kristiansen, E. (2021). *Oljeforsyningen under 1. verdenskrig* (masteroppgave). NTNU, Trondheim.
- Lange, B.C. (1953). *Grosserer Fredrik Mørch-Reiersen*. Oslo.
- Ljungberg, J. (1969). *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885-1969* (doktorgradsavhandling). Lunds Universitet.
- Lund, C. (1977). *Det norske tollvesenets historie. Fra 1814 til 1940*. Oslo: Tolldirektoratet.
- Mjeldheim, L. (1955). *Ministeriet Konow 1910-1912*. Oslo: Samlaget.
- Nerheim, G. (2001). Haakon Hauan. *Norsk biografisk leksikon*, bd. 4. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Norsk Brændselolje (1950). *Oljens eventyr, en historikk for Norsk Brændselolje A/S 1920-1945-1950*. Oslo.
- Sanders, A. (2018). *Europe's Northern Resource Frontier. The political economy of resource nationalism in Sweden and Norway 1888-1936* (doktorgradsavhandling). European University Institute, Firenze.
- Sanders, A., Sandvik, P., & Storli, E. (2016). Dealing with globalization, the Nordic states and inward FDI 1900-1939. *Business History*, 58(8), 1210–1235. <https://doi.org/10.1080/00076791.2016.1172568>
- Sandvik, P.T. (2010). Såpekriegen 1930–31, Lilleborgsaken, venstrestaten og norsk økonomisk nasjonalisme. *Historisk Tidsskrift*, 89(3), 389–424. <https://doi.org/10.18261/issn1504-2944-2010-03-04>
- Sandvik, P.T. (2018). *Nasjonens velstand. Norges økonomiske historie 1800-1940*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Sandvik, P.T., & Storli, E. (2013). Big business and small states, Unilever and Norway in the interwar years. *Economic History Review*, 66(1), 109–131. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.2012.00660.x>
- Sandvik, P.T., & Storli, E. (2020). The quest for a non-competitive market. Standard Oil, the international oil industry and the Scandinavian states 1890-1939. *Scandinavian Economic History Review*, 68(3), 289–305. <https://doi.org/10.1080/03585522.2020.1786448>
- Schovelin, J. (1914). *Det Danske Petroleums Aktieselskab 1889 – 1914*. København.
- Sejersted, F. (1993). *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Slagstad, R. (1998). *Nasjonale strateger*. Oslo: Pax.
- Sollied, P. (1931). Haakon Hauan. *Norsk biografisk leksikon*, bd. 5. Oslo: Aschehoug.
- Storli, E., & Nybø, A. (2016). Publish or be damned? Early cartel legislation in USA, Germany and Norway, 1890-1940. I S. Fellman & M. Shanahan (red.), *Regulating Competition. Cartel registers in the twentieth-century world* (s. 17–29). London: Routledge.
- Strøm, K.O. (2019). *Between the devil and the deep blue sea. Trade negotiations between the Western Allies and the Scandinavian neutrals, 1914-1919* (doktorgradsavhandling). Göteborgs universitet.